

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

**Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΚΑΜΠΗΣ
(1942-1943). ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΒΟΛΗ
ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.176](https://doi.org/10.12681/mnimon.176)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1992). Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΚΑΜΠΗΣ (1942-1943). ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ. *Μνήμων*, 14, 133-149.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.176>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΚΑΜΠΗΣ (1942-1943)

ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ἄν ἱεραρχήσουμε τις ὑποπεριόδους τῆς Κατοχῆς σύμφωνα με τὴν ἔνταση τῶν ἐξελίξεων ποὺ συνέβησαν σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτές, τότε ἡ ἀνοίξη τοῦ 1943 θὰ κατελάμβανε μιὰ ἀπὸ τις πλέον ἐξέχουσες θέσεις. Ἡ εἰκόνα τῆς κατεχόμενης χώρας ἄλλαξε ὀλοκληρωτικὰ μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς λίγους μῆνες ἐνῶ ἡ δύναμη καὶ ἡ ταχύτητα τῶν ἀλλαγῶν μόνο τὴν σύγκριση με ἐπαναστατικὲς περιόδους ἐπιτρέπει. Ἡ χώρα, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, ποὺ ἐπούλωνε στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 1942 τις βαθιὲς πληγὲς ἀπὸ τις τραγικὲς ἐμπειρίες τοῦ προηγούμενου χειμῶνα, ἐγκατέλειψε αἰφνίδια τὴν ἔστω καὶ φαινομενικὴ ἀπάθειά της γιὰ νὰ ριχθεῖ στὴν μεγάλη περιπέτεια τῶν ἔνοπλων ριζοσπαστικῶν διεκδικήσεων, ὅχι μόνο τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς. Αὐτὴ ἡ κοινωνία δημιούργησε σὲ ἐλάχιστο χρόνο ἀντάρτικους στρατούς, τροφοδότησε ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις, ἀμφισβήτησε τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὅχι μόνο τὴν συνδεμένη με τις ἀρχὲς κατοχῆς ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ποὺ οἱ σύμμαχοι τῆς προετοίμαζαν καὶ τῆς ὑποσχόντουσαν. Ἐξελίξεις ποὺ ὀπωσδήποτε δὲν συμβαίνουν συχνὰ στὴν διάρκεια τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

Ἡ περίοδος δὲν μᾶς εἶναι ἰδιαίτερα γνωστὴ. Ἡ ὥς τώρα ἱστοριογραφία εἴτε τὴν προσπερνᾷ γρήγορα ὥστε νὰ προλάβει τὴν ἐκτενέστερη ἐνασχόληση με ἐποχὲς ὅπου κυριάρχησαν τὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξουσία παιχνίδια, εἴτε τὴν περιορίζει στὸ κεφάλαιο πείνα χωρὶς νὰ ἐπιμένει ἰδιαίτερα οὔτε στίς αἰτίες της, οὔτε στοὺς μηχανισμοὺς ποὺ αὐτὴ προκάλεσε¹. Δὲν ἀποτελοῦν νέα διαπίστωση ὅλα αὐτὰ, ἐφόσον πολλὰ ἔχουμε ἀκόμα νὰ ἐρευνήσουμε καὶ νὰ μάθουμε γιὰ τὸ σύνολο τῆς κατοχικῆς τριετίας². Ἐπιπλέον ὅμως ἡ ἔκρηξη τῆς

---

1. Πβ. τὸ ἄρθρο τοῦ Προκόπη Παπαστράτη, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς περιόδου 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37, 1988, σ. 183 κ.έ., καὶ τὸ βιβλιοκριτικὸ σημείωμα τοῦ γράφοντος γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Χάγκεν Φλάισερ, «Στέμμα καὶ Σβάστικα. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης», *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 444-449.

2. Στὸ Συμπόσιο τοῦ 1978, με θέμα «Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950», στὴν

άνοιξης τοῦ 1943 θεωρεῖται γενικὰ προῖον μιᾶς γραμμικῆς νομοτελειακῆς ἐξέλιξης στηριγμένης στὴν ἀπόγνωση τῶν πεινῶντων καὶ καταδυναστευόμενων Ἑλλήνων. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ἐπιμένουν στὰ πολύμορφα πάθη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ ἐξελίξεις εἶναι τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευσης αὐτῶν τῶν παθῶν, τῆς δίκαιης ἀγανάκτησης ποὺ προκάλεσαν, τῆς ὀργανωτικῆς ἔστω ὠρίμανσης καὶ προετοιμασίας καί, πέραν τούτου, οὐδέν. Ἄν καὶ συχνὰ διακρίνονται ἔγνη μιᾶς πιὸ σύνθετης διαδρομῆς, ἡ συζήτηση περιστρέφεται στὸ ἀναμενόμενο, στὴν «ὠρίμανση» τῶν συνθηκῶν³.

Ἄν καὶ σχετικὰ σύντομη ὅμως, ἡ κατοχικὴ περίοδος δὲν εἶναι ἀκριβῶς εὐθύγραμμα. Καὶ ἡ πηγὴ τῶν ἐξελίξεων καὶ τῶν ἀντιδράσεων σ' αὐτὴν δὲν

Οὐάσιγκτον, τὰ Πρακτικὰ τοῦ ὁποῦ [ἑλληνικὴ μετάφραση, *Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950. Ἕνα ἔθνος σὲ κρίση*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984] εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες προσπάθειες ἐπιστημονικῆς θεώρησης τῆς περιόδου, στὶς λίγες συγκριτικὰ εἰσηγήσεις ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ συμβαίνοντα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατεχόμενης χώρας, ὁ χωρισμὸς σὲ περιόδους καὶ οἱ μεταξὺ τους διαφορὲς πάσχουν ἐξαιτίας τῆς ὑποταγῆς τους σὲ σχήματα μὲ καθολικὴ ἰσχὺ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς κατοχῆς. Ἡ πείνα, ἡ καταπίεση, ὁ θάνατος, εἶναι σταθερές, γιὰ παράδειγμα, στὴν εἰσηγήσει τοῦ Γιάννη Ἰατριδῆ ποὺ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα περιορίζεται νὰ σημειώσει ὅτι, «...ἄλλα μεγάλα θέματα, παραμένουν ἀδιερεύνητα, ὅπως ὁ χαρακτήρας καὶ οἱ πρακτικὲς τοῦ καθεστῶτος κατοχῆς, ἡ ἐπίδραση τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς στὴν οἰκονομία, στὴν πρόνοια καὶ τὶς κοινωνικο-πολιτικὲς ἀξίες τοῦ ἔθνους...» (σ. 49). Στὴν εἰσηγήσει τοῦ Γιάννη Χόνδρου, ὅπου σωστὰ ἐπισημαίνεται τὸ ἀντιστασιακὸ κενὸ μεταξὺ καλοκαιριοῦ τοῦ 1941 καὶ ἀνοιξης τοῦ 1943, ἡ ἐξήγησι φαίνεται νὰ βρῆται στὴν ὀργανωτικὴ ὠρίμανση τοῦ ΕΑΜ χωρὶς περαιτέρω ἐπεξηγήσεις παρὰ τὶς πολὺ σημαντικὲς ἐπιμέρους παρατηρήσεις του. Στὴν ἀριστερὴ τέλος εἰσηγήσει τοῦ Σταύρου Θωμαδάκη, «Μαύρη ἀγορὰ, πληθωρισμὸς καὶ βία», πολλὲς ἀπὸ τὶς σημαντικὲς διαπιστώσεις μένουν ἡμιτελεῖς, ὁ διαχωρισμὸς τῶν περιόδων εἶναι ὑποτυπώδης καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ κυκλώματα διανομῆς, τὶς ἀντιστασιακὲς πρωτοβουλίες καὶ τὶς ἐμφύλιες συρράξεις παραμένουν ἀσαφεῖς. Αὐτὰ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες ἐργασίες στὸν τομέα. Τὸ μεταγενέστερο συμπόσιο, «Ἑλλάδα, 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχὴ, Ἀντίσταση» [Πρακτικὰ ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς ΑΤΕ, Ἀθήνα, 1989], ἦταν ἀκόμα πιὸ φτωχὸ σὲ τέτοιου εἶδους ἀναζητήσεις.

3. Σημαντικὲς μαρτυρίες, ἀπὸ καιρὸ γνωστὲς, ἐπέμεναν στὶς βελτιωμένες συνθήκες ζωῆς στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν διάχυτὴ αἰσιοδοξία ποὺ ἐμφανίστηκε σποραδικὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀνοιξης τοῦ 1942 — μὲ τὶς πρῶτες ἀφίξεις ἀξιόλογων φορτίων τροφίμων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ — σταθερότερα δὲ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1942. Στὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ἡμερολόγιο τοῦ Χρηστίδη Χρηστίδη *Χρόνια κατοχῆς, 1941-1944*, Ἀθήνα 1971, ἡ εἰκόνα τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς τῆς Ἀθήνας τὴν Κυριακὴ 22 Νοεμβρίου 1942, ἀποτελεῖ μιὰ ἀριστερὴ εἰκόνα μεταβολῆς τῶν συνθηκῶν ποὺ καὶ ὁ γράφων παρατηρεῖ καὶ τονίζει: «...ἡ αἰσιοδοξία ποὺ κατέχει τὸν κόσμον...» (σ. 316). Παράλληλα ὅμως, μιὰ ἄλλη μαρτυρία καὶ ἀντίληψη φαίνεται στὸ ἔργο τοῦ Θανάση Χατζῆ, *Ἡ νικηφόρα ἐπανάσταση ποὺ χάθηκε*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, τ. Α', σ. 326 κ.έ. Ἐνῶ ἡ περίοδος χαρακτηρίζεται ὡς «ὀρόσημο» στὶς ἐξελίξεις, ἡ συγκυρία συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν Β' Πανελλαδικὴ Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΕ (Δεκέμβριος 1942) παρὰ μὲ ἄλλου εἶδους μεταβολὲς καὶ ἐξελίξεις.

είναι πάντα ή συμφορά και ή απέλπισία. Από την άποψη αυτή το έντονο 1943 αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα. Οι κοινωνικές εκρήξεις που το συνόδεψαν δείχνουν να συνδέονται περισσότερο με το τέλος τής περιόδου τής απόγνωσης, όσον αφορά την πείνα και την οικονομική δραστηριότητα τουλάχιστον, και όχι με την έντασή της στα όρια τής απέλπισίας. "Ας εξετάσουμε, στο σημείωμά μας αυτό, μερικές μαρτυρίες για την καίρια απειλούμενη από την εξαθλίωση περιοχή, τον αστικό χώρο τής Αθήνας, που πλήρωσε και το βαρύτερο τίμημα στις τραγικές μέρες τής πείνας του 1941-1942.

Βασικός μας οδηγός θα είναι ή εξέταση-συνέντευξη που ένας "Αγγλος διπλωμάτης πήρε από έναν άνθρωπο που με φόβο και προσοχή παρακολούθησε τις τότε εξελίξεις. Ο ερωτώμενος και εξεταζόμενος ήταν ένας από τους τυχερούς Έβραίους τής Ελλάδας. Ονομαζόταν Antonio Gomes και ήταν Πορτογάλος υπήκοος, ιδιότητα που τον προφύλαξε από την πικρή μοίρα των πολλών. Ήταν πενήντα χρονών και εργαζόταν ως πράκτορας των παραγωγών κινηματογραφικών ταινιών αδελφών Σκούρα. Η κοινωνική και οικονομική επίφάνεια των τελευταίων στις Ηνωμένες Πολιτείες και έξω από αυτές, έκανε τους συνεργάτες τους πρόσωπα κύρους και όπωσδήποτε αξιόπιστα⁴. Ο "Αγγλος διπλωμάτης Ridley Prentice, που εξέτασε τον τυχερό πρόσφυγα στη Λισαβόνα, θεώρησε την πηγή ιδιαίτερα αξιόπιστη. Η συνέντευξη μεταδόθηκε στο Political Intelligence Department στις 16 Δεκεμβρίου 1943. Ο Gomes έφυγε από την Αθήνα στις 12 Νοεμβρίου 1943 σιδηροδρομικώς και πέρασε από το Βελιγράδι, την Βιέννη, το Μόναχο και το Παρίσι πριν φθάσει, διασχίζοντας την Ισπανία, στην Πορτογαλία⁵. Οι συνθήκες του ταξιδιού αλλά και οι προγενέστερες έμπειρίες τον είχαν κάνει έναν πολύ φοβισμένο άνθρωπο. Στην ουδέτερη Λισαβόνα εξάλλου εκτός από "Αγγλους υπήρχαν και πολυάριθμοι Γερμανοί πράκτορες.

4. Από τα αδέλφια Σκούρα, ο Δημήτριος εργαζόταν, ως τον θάνατό του, στα 1938, στην Ελλάδα όπου και είχε έντονη δραστηριότητα σχετική με τον κινηματογράφο ως αιθουσάρχης του «Αττικό» αρχικά και του «Ρέξ» και άλλων λιγότερο διάσημων αιθουσών στη συνέχεια («Αττικό» Κυψέλης, «Καπιτόλ» Πειραιά, «Παλλάς», Θεσσαλονίκης κλπ. κλπ.), στη συνέχεια και ως ιδρυτής τής διάσημης στα ελληνικά κινηματογραφικά πράγματα «Σκούρας Φίλμ». Οι αδελφοί του, Σπυρίδων, Κωνσταντίνος και Γεώργιος Σκούρας, ήταν από τους κυριώτερους μετόχους τής FOX FILM Corporation και ιδιοκτήτες εκατοντάδων κινηματογραφικών αιθουσών στις ΗΠΑ. Ένα είδος μεσοπολεμικών Όνασθων με άλλα λόγια στο χώρο του θεάματος. Οι άνθρωποί τους ήταν όπωσδήποτε σημαντικά πρόσωπα!

5. Το κείμενο τής συνέντευξης και τὰ σχόλια του "Αγγλου αξιωματούχου βρίσκονται στο FO 371/37210 (1943) R. 13659 [...copy of Political Memorandum Greece No 1, to Political Intelligence Department, recording interview with Antonio Gomes, a Portuguese Jew just returned from Athens, Lisbon, 16th December 1943]. Μικροφωτογραφημένο βρίσκεται στη συλλογή εγγράφων του Foreign Office στο Κέντρο Έρευνας τής Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού τής Ακαδημίας Αθηνών.

Στήν μαρτυρία του, συνέντευξη μᾶλλον, έντυπωσιάζει ιδιαίτερα, καθώς τονίζει κατηγορηματικά και επαναλαμβάνει δύο φορές τόν ισχυρισμό ότι: «...για τούς φτωχούς, ή ζωή στήν Ἀθήνα είναι πολύ πιό εύκολη στήν Ἀθήνα ἀπ' ὅ,τι στήν Λισαβόνα. Είναι κατηγορηματικός στο σημείο αυτό. Λέει ότι κάτι τέτοιο δέν συνέβαινε στά 1941, καθώς ὑπῆρχε τότε μία έντονη ανεπάρκεια τροφίμων και ἀρκετές περιπτώσεις θανάτων ἀπό ἀσιτία, παρόλο πού οί σχετικοί ἀριθμοί δέν πλησιάζουν καθόλου τὰ μεγέθη πού τόσο συχνά ἔχουν ἀκουστεῖ. Ὑποστηρίζει ότι σήμερα⁶, παρὰ τὸ νομισματικό χάος πού επικρατεῖ, οί πλούσιοι μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν ὅτιδήποτε ἐπιθυμοῦν, ἐνῶ οί Γερμανοί, για νὰ ἐξωραΐσουν τήν κυριαρχία τους, βλέπουν ότι ή κατάσταση δέν εἶναι ἀπλά ὑποφερτή, ἀλλά ή καλύτερη δυνατή πού οί γενικότερες συνθήκες ἐπιτρέπουν»⁷. Και παρακάτω, «...ἐπανάλαβε και πάλι σ' αὐτό τὸ σημείο τῆς συνέντευξης ότι οί "Ἕλληνες "δέν ἦταν δυστυχημένοι:" ("n'étaient pas malheureux", γαλλικά στο κείμενο), καθώς εἶχαν συνηθίσει τήν "μιζέρια" ("la misère", γαλλικά στο κείμενο), ή ὁποία ὅμως δέν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο ή ἀντίστοιχη τῶν ἀνθρώπων στο Βελιγράδι, στο Παρίσι ή στή Λισαβόνα, θέση, ή ὁποία προερχόμενη ἀπό ἕναν Πορτογάλο ὑπήκοο, εἶναι ὅπωςδήποτε ἀπρόσμενη»⁸.

Ἡ ἐξειδίκευση τῆς σχετικῆς — σχετικῆς μὲ καταστάσεις τῆς ἐμπόλεμης Εὐρώπης ἀλλά και μὲ τίς τότε ἀκόμα νωπές τραγικῆς ἐμπειρίες τῆς Ἀθήνας τὸν χειμῶνα 1941-1942 — «εὐημερίας», εἶναι, πάντα κατὰ τήν μαρτυρία μας, πολύπλευρη: «...ἰσχυρίζεται ότι σήμερα, παρόλο τὸ νομισματικό χάος, οί εὐποροι μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν ὅτιδήποτε πρακτικά ἐπιθυμήσουν», «οί "δουλειές", γενικά μιλώντας, δέν πᾶνε καθόλου ἄσχημα και οί βιομηχανίες πού παράγουν εἶδη πρώτης ἀνάγκης ἀνθίζουν», «τὰ νυκτερινὰ κέντρα εὐημεροῦν ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι μεγάλος. Τὰ ἐστιατόρια κάνουν καλές δουλειές, τὰ γεύματα κοστίζουν κάτι ἀνάμεσα σὲ 25.000 και 35.000 δραχμές. Οί κινηματογράφοι λειτουργοῦν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο...»⁹.

Ἡ ἐκπληξη τοῦ Ἀγγλου πράκτορα ἦταν δικαιολογημένη. Τὸ τέλος τοῦ 1943 δέν βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τήν ἐποχή πού ή περίπτωση τῆς λιμοκτονούσας Ἑλλάδας ἦταν ἀντικείμενο έντονης προπαγανδιστικῆς δραστηριότητος. Για τούς Συμμάχους, ή κατάσταση στήν Ἀθήνα τοῦ χειμῶνα 1941-42 εἶχε γίνει σύμβολο ἐξαθλίωσης τῶν ἄτυχων λαῶν πού βρέθηκαν νὰ στενάξουν κάτω ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ Ἀξονα. Εἰκόνα πού καλλιεργήθηκε προπαγανδιστικά μὲ

6. Ἐννοεῖ φυσικά τήν ἡμερομηνία ἀναχώρησής του ἀπὸ τήν Ἀθήνα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1943.

7. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο, σ. 2, παράγραφος 3.

8. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο, σ. 6, παράγραφος 12.

9. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο, σ. 2-3.

ἐπιμονή καὶ ἡ διάδοσή της συνέβαλε στὸ νὰ προστεθεῖ σημαντικὴ ὑπερβολὴ στὴν ἔκταση τῶν τότε συμβάντων. Ἡ ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς προπαγανδιστικῆς ἐντύπωσης καθυστέρησε σημαντικὰ σὲ σχέση μὲ τὶς πραγματικὲς ἐξελίξεις γιὰ προφανεῖς λόγους. Δὲν ὑπῆρχε ἰδιαίτερη βιασύνη ἀπὸ τοὺς Συμμάχους στὸ νὰ βελτιώσουν τὴν ζοφερὴ εἰκόνα τῶν κατεχόμενων ἀπὸ τὸν Ἄξονα περιοχῶν.

Οἱ τελευταῖες εἶχαν σημαντικὰ μεταβληθεῖ ἀπὸ τὴν αὐγὴ κιόλας τοῦ 1943. Οἱ ἀναφορὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα σημειώνουν ὅτι οἱ γενικὲς συνθῆκες στὸν τομέα τῆς διατροφῆς ἔχουν πρόσφατα σημαντικὰ βελτιωθεῖ, σημειώνω ἡ ἑβδομαδιαία πολιτικὴ ὁδηγία πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Β.Β.С. στὶς 29 Ἰανουαρίου 1943¹⁰. Λίγο ἀργότερα οἱ ἀναφορὲς στὴν «ἐξαθλίωση» τοῦ λαοῦ στὶς κατεχόμενες ἑλληνικὲς πόλεις πρακτικὰ σταματοῦν στὶς ραδιοφωνικὲς ἐκπομπὲς τοῦ Λονδίνου, γιὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῶν καταστροφῶν στὸν ἀγροτικὸ χῶρο, ἀποτέλεσμα τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στοὺς κατακτητὲς καὶ στὴν ἔνοπλη Ἀντίσταση ποὺ θεωρεῖται τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ.

Μιὰ παραπλήσια εἰκόνα μᾶς δίνει ἡ μελέτη τῶν γεννήσεων στὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς Ἀθήνας, τῆς Διοικήσεως Πρωτευούσης, στὰ 1942-1943. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν γεννηθέντων μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν, μὲ ἐννεάμηνο ἔστω καθυστέρηση, τὶς συνθῆκες ἀφ' ἑνὸς τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ τὶς γενικώτερες προσδοκίαις τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν αἰσιοδοξία ἢ τὴν ἀπαισιοδοξία του, καὶ τὶς ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ στοιχεῖα προσφέρονται γιὰ κάποιες σχετικὲς παρατηρήσεις.

Τὸ ξέσπασμα τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καὶ ἡ ἀβεβαιότητα ποὺ προκάλεσε ἀντικοπτριζεταὶ στὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων ἀπὸ τὸν Αὐγούστο ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1941, μείωση ποὺ ἄγγιξε τὸ 50%¹¹. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ἰσορροπία τῶν ποσοστῶν, οἱ ἀπειλὲς καὶ τὸ ξέσπασμα τῆς πείνας τὸ φθινόπωρο τοῦ 1941, ἀντικοπτριζόνται στὶς γεννήσεις τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1942 ὅπου ἀπὸ 1005 τὸν Ἰούνιο, κατέρρευσαν στὶς 776 τὸν Ἰούλιο, στὶς 600 τὸν Αὐγούστο καὶ στὶς 323 τὸν Σεπτέμβριο, παρουσιάζοντας ἀνάγλυφα τὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ τέλος τοῦ 1941 καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 1942 στὴν πολὺπαθὴ Ἀθήνα.

Ἡ ἀνάκαμψι αὐτοῦ τοῦ δείκτη ποιότητος τῆς ζωῆς καὶ αἰσιοδοξίας ἦταν ἔντονα διστακτικὴ στοὺς ἐπόμενους μῆνες καὶ πλησίασε τοὺς προπολεμικοὺς μέσους ὅρους μόνο στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1943. Στὴ συνέχεια ὅμως,

10. FO 371/37211 (1943) R. 113/13/19. Political Warfare Executive. Weekly directive for B.B.C. Greek Services (January 29th - February 5th).

11. Σὲ σχέση μὲ ἀντίστοιχο διάστημα 1940. 8.113 γεννήσεις στὸ διάστημα αὐτὸ στὰ 1940 ἔναντι 4.179 στὰ 1941.

ΠΙΝΑΚΑΣ

*Ἐξέλιξη γεννήσεων καὶ θανάτων στὴν περιοχὴ Διοικήσεως Πρωτευούσης
1940-1943¹²*

Ἔτος	Μήνας	Γεννήσεις	Θάνατοι	Διαφορὰ
1940	Ἰαν.	2104	1530	574
	Φεβ.	1777	1173	604
	Μαρ.	1731	1348	383
	Ἀπρ.	1464	1120	343
	Μάϊ.	1343	1155	188
	Ἰουν.	1452	1277	175
	Ἰουλ.	1580	1431	149
	Αὐγ.	1518	1093	425
	Σεπ.	1678	954	724
	Ὀκτ.	1697	1019	678
	Νοε.	1660	1168	492
	Δεκ.	1560	1562	-2
	συν.	19564	14830	4734
1941	Ἰαν.	1704	1585	119
	Φεβ.	1641	1396	245
	Μαρ.	1794	1538	256
	Ἀπρ.	1352	1385	-33
	Μάϊ.	1266	1476	-210
	Ἰουν.	1397	1572	-175
Ἰουλ.	1241	1635	-394	

12. Πηγή: *Αἱ θυσίαι τῆς Ἑλλάδος στὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο* (4γλωσσο λεύκωμα), Ἀθῆναι, Ὑπουργεῖο Ἀνοικοδομήσεως, Γραφεῖο Χωροταξικῶν καὶ Πολεοδομικῶν Μελετῶν, Διευθ. Κ. Α. Δοξιάδη, 1946, πίνακας 73. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ πίνακες τοῦ λευκώματος αὐτοῦ πάσχουν ἀπὸ μίαν σχετικὴν ὑπερβολή, σὲ βάρος φυσικὰ τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε στὴ χώρα. Θὰ ἦταν γιὰ παράδειγμα ἐνδιαφέρουσα ἡ σύγκριση τῆς θνησιμότητος ποὺ δίνεται στὸν παραπάνω πίνακα μετὰ τις ἰταλικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ ὑπολογίζουσι σὲ λιγώτερα ἀπὸ τὸ μισὸ τὰ θύματα «τοῦ ὑποσιτισμοῦ» (ἀφήγοντας προφανῶς ἔξω ἄλλες αἰτίες θανάτου). Π.χ. μέσος ἡμερήσιος ἕρος περίπου 65 ἄτομα τὴν ἡμέρα γιὰ τὸν Δεκέμβριο 1941, κάτω ἀπὸ 50 τὸν Ἰανουάριο κλπ. [ISR. T. 821, Roll 354, Comando Superiore FF. AA. Grecia, Ufficio Affari Civili, Relazione sull'opera svolta dal Comando Superiore FF. AA. Grecia nel campo politico-economico durante il primo anno di occupazione (Maggio 1941 - Maggio 1942), allegato 11 bis].

Ἔτος	Μῆνας	Γεννήσεις	Θάνατοι	Διαφορά
1942	Αὐγ.	900	1832	-932
	Σεπ.	735	1891	-1156
	Ὀκτ.	941	2632	-1691
	Νοε.	862	5061	-4199
	Δεκ.	736	7257	-6521
	συν.	14569	29260	-14691
	Ἰαν.	1133	7021	-5888
	Φεβ.	1354	6164	-4810
	Μαρ.	1409	6088	-4679
	Ἀπρ.	1164	3948	-2784
	Μάϊ.	1008	3208	-2195
	Ἰουν.	1005	3129	-2124
	Ἰουλ.	776	3048	-2272
	Αὐγ.	600	2467	-1867
	Σεπ.	323	2160	-1837
	Ὀκτ.	706	2666	-1960
Νοε.	600	2691	-2091	
Δεκ.	819	2250	-1431	
συν.	10897	44840	-33943	
1943	Ἰαν.	1039	1886	-847
	Φεβ.	1181	1413	-232
	Μαρ.	1314	1390	-76
	Ἀπρ.	1226	1057	169
	Μάϊ.	1246	939	307
	Ἰουν.	1250	1113	137
	Ἰουλ.	1159	1297	-138
	Αὐγ.	1372	1052	320
	Σεπ.	1763	931	832
	Ὀκτ.	1893	1082	811
	Νοε.	2031	1040	991
	Δεκ.	2114	1241	873
	συν.	17588	14441	3147

συνέχεια που άφορᾶ αποφάσεις για τεκνοποιία που ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς χρονιάς, ἡ ἄνοδος ἦταν ἐντυπωσιακὴ. Ὁ Νοέμβριος μὲ 2031 γεννήσεις καὶ ὁ Δεκέμβριος μὲ 2114 βρίσκονται κατὰ 20 ὡς 30% ὑψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους μέσους ὅρους — γιὰ τοὺς ἴδιους μῆνες — τῆς προπολεμικῆς περιόδου. Δεῖγμα μιᾶς ἀνανεωμένης ἐλπίδας, αἴσθησις τοῦ τέλους τῆς χειρότερης ἐποχῆς καὶ συνηγορία τῆς βελτίωσης τῶν συνθηκῶν ζωῆς στὴν πρωτεύουσα πού, ὅπως παραπάνω εἶδαμε, ἐξακολουθοῦσε νὰ αἰφνιδιάζει τοὺς Ἕλληνας πράκτορες στὰ τέλη τῆς ἴδιας χρονιάς.

Οἱ ἐξηγήσεις πού δίνει ὁ τυχερὸς Ἑβραῖος πληροφοριοδότης γιὰ αὐτὴν τὴν ἐπάνοδο ἂν ὄχι τῆς εὐημερίας, τουλάχιστον τῆς αἰσιοδοξίας, ἐνδιαφέρουν ἴσως περισσότερο. Στὴν παράγραφο 8 τῆς συνέντευξής του ὑποστηρίζει ὅτι, «Θὰ ἦταν ἀδύνατο γιὰ τοὺς Ἀθηναίους νὰ ζήσουν χωρὶς τὶς ἀποστολὲς τροφίμων ἀπὸ τὸν Ἐρυθρὸ Σταυρὸ καὶ ἄλλους ὀργανισμούς. Οἱ βελτιωμένες συνθήκες ζωῆς ἀνάμεσα στὰ 1941 καὶ στὰ 1943 ὀφείλονται ἀποκλειστικὰ σ' αὐτὴν τὴν μορφή ἐνίσχυσης». Ἡ διαπίστωση αὐτὴ συμβαδίζει μὲ ἀνάλογες ἐκτιμήσεις τῶν ἀγγλικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς περιόδου, πού πιστεύουν ὅτι οἱ βελτιώσεις ὀφείλονται στὴν «ἐπίδοτση» αὐτὴ, στὴν βοήθεια τῶν Διεθνῶν Ὄργανισμῶν, ἂν καὶ ἐπίσης ὑποστηρίζεται ὅτι, «οἱ καλὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὰ μέτωπα τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ ἄλλα, δημιούργησαν ἓνα κλίμα αἰσιοδοξίας στὴν Ἑλλάδα, κλίμα πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπελευθέρωση προϊόντων πού βρισκόντουσαν στὰ χέρια κερδοσκόπων καὶ μαυραγοριτῶν»¹³.

Στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1942, μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ χρησιμοποίησις ἐνῆα Σουηδικῶν πλοίων¹⁴, οἱ προγραμματισμένες ποσότητες — μὲ βάση τοὺς 15.000 τόννους σιταριοῦ τὸν μῆνα — ὄχι μόνον τηρήθηκαν συστηματικὰ ἀλλὰ καὶ διευρύνθηκαν μὲ ἄλλα εἶδη ὅπως ὕσπρια ἢ τὸ ὑπερπολύτιμο παιδικὸ γάλα σὲ σκόνη¹⁵. Ἡ ἐπάρκεια τῶν ποσοτήτων αὐτῶν γιὰ

13. FO 371/37214 (1943) R. 113/13/19. Political War Executive. Weekly directive for B.B.C. Greek Services (January 29th - February 5th).

14. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1943, ἀνάμεσα στὸν Καναδὰ, τὴν Τερρέστη καὶ τὰ ἑλληνικὰ λιμάνια κινιόντουσαν τὰ πλοῖα, «Camelia», «Formosa», «Tamara», «Mongabarra», «Fenris», «Bardaland», «Akka», «Yarrowonga», «Wirrib». Καμμία σύγκρισις δηλαδὴ μὲ τὸ τραγικὸ καὶ πολύπαθο «Τουμπλοῦ Μπουναρ» τοῦ 1941-42.

15. Πρακτικὰ συζήτησις τοῦ Πρέσβη Ἀγνίδη μὲ τὸν Ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τῆς Μ. Βρετανίας, Ἦντεν, 30 Νοεμβρίου 1942, στὸ Ἀρχεῖον Ἐμμανουὴλ Τσουδεροῦ, Ἀθήνα, 1990, τ. II, σ. 337. Στις ἀναμενόμενες ποσότητες καὶ 100 ὑπερπολύτιμοι τόννοι γάλα σὲ σκόνη γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν βρεφῶν. Στις ἀποστολὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ προστεθοῦν ἔκτακτες ἀρχικά, τακτικότερες ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1943 καὶ γιὰ τοὺς ἐπόμενους μῆνες, ἀποστολὲς τροφίμων ἀπὸ τὴν Γερμανία τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Ρουμανία. Στὰ τέλη Ἀπριλίου 1943 τὸ ἀτμόπλοιο «Χάλαρεν» ἀποσπάστηκε στὸ δρομολόγιο Τερρέστης - Πειραιᾶ καὶ στὸ πρῶτο του ταξίδι μετέφερε 3.800 τόννους ζάχαρη καὶ 500 τόννους γεωμηλά. Πβ. ἐφημ. «Πρωτὰ», 29 Ἀπριλίου 1943.

τὴν περιφέρεια τῆς Ἀθήνας κρίθηκε, στὶς ἀρχὲς τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1943 ἱκανοποιητική, καὶ στοὺς ἐπόμενους μῆνες τὸ σύστημα διευρύνθηκε μὲ τὴν μεταφορά τροφίμων κατευθεῖαν στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, τὴν Θεσσαλονίκη, τὸ Ἡράκλειο, τὸν Βόλο ἢ τὴν Σμύρνη, γιὰ τὰ φορτία ποὺ εἶχαν τελικὸ προορισμὸ τὰ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου.

Οἱ ἄμεσες ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐπάρκειας δὲν φάνηκαν ἴσως στὴν ἀνθροση τῶν κινηματογράφων καὶ τῶν νυκτερινῶν κέντρων, ὅπως ὁ πληροφοριοδότης μας ἰσχυρίζεται. Εὐρύτερες οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ἰδιαιτέρως κερδοφόρες, εἶχαν, ἀπὸ τὸ 1942 τουλάχιστον, παγιωθεῖ στὴν κατεχόμενη πόλη, καὶ οἱ ἀσχολούμενοι μὲ αὐτὲς σίγουρα εἶχαν πρόσβαση σὲ ὅλες τὶς μικρὲς ἢ μεγάλες πολυτέλειες τῆς ἐποχῆς¹⁶. Ἄς ἀφήσουμε αὐτοὺς τοὺς χώρους καὶ ἄς πλησιάσουμε τοὺς μέσους ὄρους τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἡ ἐπάρκεια προκάλεσε. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τοὺς θανάτους ἀπὸ φυματίωση, ποὺ στὰ 1943 ἐλάχιστα ἀπέχουν ἀπὸ τοὺς προπολεμικοὺς μέσους ὄρους μετὰ ἀπὸ τὰ πρὸς τὰ πάνω ἄλλατά τους τοῦ 1942, οἱ ἔστω καὶ προβληματικὲς στατιστικὲς πιστοποιοῦν τὴ βελτίωση τῶν μέσων ὄρων. Ἀναλυτικὰ:

Οἱ «ἐργατικὲς» οἰκογένειες στὴν Ἀθήνα, — διάβαζε μισθωτὸς ἢ ἡμερομίσθιος χώρος — εἶχαν, στὸ διάστημα Νοεμβρίου 1941 – Μαρτίου 1942, περιοριστεῖ στὴν πλειοψηφία τους σὲ κατάσταση ὑποσιτισμοῦ. Τὸ 63% ἀπὸ τὰ μέλη τους ἐκτιμᾶται ὅτι ὑφίσταντο ἔντονο ὑποσιτισμὸ ἐνῶ, τὸ 15% βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ζωὴ ὄρια. Τὸ πρῶτο τετράμηνο τοῦ 1943, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀτόμων ποὺ βρισκόντουσαν κάτω ἀπὸ τὰ γιὰ τὴν ζωὴ ἀπαραίτητα ὄρια εἶχε μηδενιστεῖ, ἕνα 13% μόνο ζοῦσε πλέον σὲ συνθῆκες ὑποσιτισμοῦ, 47% σὲ συνθῆκες ἀνεπάρκειας καὶ 40% σὲ κανονικὲς ἢ ἐπαρκεῖς συνθῆκες¹⁷. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι πὼς στὰ προπολεμικὰ χρόνια, τὸ 1939 γιὰ παράδειγμα, 18% τῶν ἴδιων ἀνθρώπων ζοῦσε σὲ καθεστῶς ἀνεπάρκειας ἢ ὑποσιτισμοῦ καὶ 47% σὲ συνθῆκες στοιχειώδους ἐπάρκειας. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κοινωνία τῆς ἀφθονίας ὅπου ὁ φόβος καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς πείνας ἦταν ὀλίγερα ἄγνωστοι.

Ἡ ἐπάρκεια τοῦ 1943 συνδεόταν μὲ δύο παραμέτρους. Ἡ πρώτη ἀφοροῦσε τὴν διαμόρφωση συστημάτων διανομῆς τοῦ ὑπάρχοντος στὶς συνθῆκες

16. Σχετικὰ μὲ τὶς πλουτοφόρες δραστηριότητες τῆς πρώτης φάσης τῆς κατοχῆς πβ. *Θωμαδάκης*, ὁ.π., σ. 133.

17. *Αἱ θυσίαι τῆς Ἑλλάδος στὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον* (ἄγλωσσο λεύκωμα), Ἀθῆναι, 1946, πίνακας 66. Ὑπάρχουν λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ στατιστικὲς αὐτὲς δὲν λαμβάνουν ὑπόψη πολλὰ ἀπὸ τὶς ὑπόγειες διαδρομὲς τῶν εἰδῶν διατροφῆς τῆς περιόδου, ἰδιαιτέρως τὰ ὅσα οἱ ἀπ' εὐθείας ἀνταλλαγῆς τῶν ἀστῶν μὲ τὴν ὑπαιθρο ἐξασφάλιζαν. Οἱ θάνατοι ἀπὸ πείνα οὔτε ἦταν τελικὰ τόσο πολλοὶ ὅσο θὰ περιμέναμε ἀν οἱ παραπάνω ἀριθμοὶ ἦταν σωστοὶ ἐνῶ, στὴν πλειοψηφία τους ἀφοροῦσαν ἄτομα μὲ παθήσεις, γῆρας ἢ προσωποποιηθέντες καὶ ἀπόκληρους, ὅπως λ.χ. τοὺς ἀποκλεισμένους Κρητες.

τοῦ 1943 πλούτου. Μία ἐπιπλέον ἐπιστροφή στὸν πληροφοριοδότη μας στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν χωρὶς ἐνδιαφέρον. «Στὰ 1941, ἡ μέση ἡμερήσια ἀμοιβὴ γιὰ τοὺς ἐργάτες ἦταν κατὰ μέσο ὄρο 350-450 δραχμές. Τώρα ἡ μέση ἡμερήσια ἀμοιβὴ βρίσκεται στὶς 10.000, 15.000 ἢ καὶ 20.000 δραχμές¹⁸, ἀνάλογα μὲ τὴν δεξιότητα καὶ τὴν εἰδίκευση τοῦ ἐργάτη. Αὐτὲς οἱ ἀμοιβές δὲν ἐπιτρέπουν σ' ἓναν ἐργαζόμενο νὰ ἀγοράσει εἶδη στὴν μαύρη ἀγορά. Ἄλλά, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ζήσει μὲ κάποια ἄνεση, σὲ κάθε βιομηχανικὸ κλάδο ὑπάρχει καὶ μία ἐργατικὴ ἔνωση ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸ Κράτος εἶδη ὅπως ἀλεύρι, ἐλαιόλαδο, ἐλιές, ὄσπρια, ζάχαρη (ἢ σταφιδίνη — ζάχαρη ἀπὸ σταφύλια — ὅταν δὲν ὑπάρχει κανονικὴ ζάχαρη), [ζάμ] καὶ ἄλλα εἶδη διατροφῆς, καὶ τὰ μεταπωλεῖ στὰ μέλη της στὶς ἐπίσημες τιμές, οἱ ὁποῖες εἶναι σαφῶς πιὸ χαμηλές ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῆς μαύρης ἀγορᾶς. Γιὰ παράδειγμα, μία "ὀκᾶ" ψωμιοῦ, πωλεῖται ἀπὸ τὶς ἐνώσεις στοὺς ἐργαζόμενους στὶς 2.400 δραχμές ἐνῶ, ἡ τιμὴ της στὴ μαύρη ἀγορὰ εἶναι 20.000 δραχμές, δηλαδὴ ὀκτῶ φορὲς περισσότερο»¹⁹.

Κάθε προσπάθεια κατανόησης τῶν ὅρων ἐπιβίωσης τῶν ἀνθρώπων μὲ ἄξονα τὶς ἀμοιβές καὶ τὸ τρέχον κόστος τῶν προϊόντων, θὰ βρισκόταν, στὴν πρώτη κιόλας στροφή, σὲ ἀδιέξοδο. Προσπάθειες ἐρμηνείας τῶν συμβαινόντων στὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ σύγκριση τῶν δύο μεγεθῶν, τῶν τιμῶν τῆς «μαύρης» καὶ τῶν ἀμοιβῶν, εὐκολα καταλήγουν στὸ πουθενά. Ἡ ὑπαρξὴ δύο συστημάτων ἀποτίμησης τῶν ἀγαθῶν ἐξηγεῖ τὰ ἀνεξήγητα καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ἔκβαση τῶν σκληρῶν συγκρούσεων τοῦ 1942-1943 στὶς πόλεις σχετικὰ μὲ τὶς διαδρομὲς διανομῆς τοῦ νέου πλούτου²⁰. Οἱ ἐνώσεις τῶν ἐργαζομένων, σύλλογοι, σωματεῖα, συνδικάτα εἶχαν ἤδη κερδίσει μιὰ σημαντικὴ θέση στὶς διαδικασίες αὐτές. Ἀκόμα καὶ ἡ προσερχόμενη ἀπὸ τὶς χῶρες τοῦ Ἄξονα βοήθεια κατέληγε στὴν διαμέσου τῶν ἐνώσεων αὐτῶν διανομῆ²¹. Οἱ ἀφετηρίες αὐτῆς τῆς παράδοξης ἀνοχῆς ἢ καὶ ὑπόθαλψης τῶν ἐργατικῶν ἐνώσεων ἀπὸ ἓνα καθεστῶς καθ' ὅλα ὀλοκληρωτικὸ, καταπιεστικὸ καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὄργανο τῶν δυνάμεων κατοχῆς, πρέ-

18. Συχνὰ ὅμως καὶ μὲ κάποια ἐπιπλέον σὲ εἶδος ἀπολαβῆ ποὺ παραγνωρίζεται ἐδῶ.

19. Συνέντευξη, παράγραφος 10.

20. Ἡ πρώτη «γενικὴ ἀπεργία» — κατὰ τὴν ΕΑΜικὴ ὀρολογία, σχετικὰ μαζικὴ ἀπεργιακὴ κινητοποίηση θὰ ἦταν ἀκριβέστερο — ξέσπασε στὶς 7 Σεπτεμβρίου τοῦ 1942 μὲ αἶτημα τὴν «ἐπίλυση» τῶν ζωτικῶν προβλημάτων» τῶν ἐργαζομένων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους. Ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι λίγες ἡμέρες νωρίτερα, στὶς 29 Αὐγούστου, εἶχαν φθάσει στὸν Πειραιᾶ οἱ πρώτες σημαντικὲς ποσότητες τροφίμων ἀπὸ τὸν Καναδᾶ, 16.000 τόνοι σιτηρᾶ. Πβ. ἐφημ. *Ἡ Πρωΐα*, 3 Σεπτεμβρίου 1942. Τὸ οὐσιαστικὸ ζητούμενο τῆς διαμάχης ἦταν οἱ τρόποι διάθεσης καὶ οἱ μηχανισμοὶ διανομῆς αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν.

21. Πβ. ἐφημερίδα *Ἡ Πρωΐα*, 29 Ἀπριλίου 1943, 700 τόνοι γερμανικὰ γεώμηλα γιὰ Πειραιᾶ καὶ συνεταρισμοὺς ἐργαζομένων, ἐργατῶν.

πει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς ἡμέρες τῆς ἐπισιτιστικῆς κρίσεως τοῦ 1941-1942 καὶ στὴν τότε ἀδυναμία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ στὸ νὰ ἐπιλύσει τὰ προβλήματα χωρὶς στῆριξη. Ἡ ἐπιβίωση ὅμως τῶν συχνὰ ἐχθρικών πρὸς τὸ κράτος μηχανισμῶν αὐτῶν καὶ στὰ 1943, προδίδει τὴν πολυπλοκότητα τοῦ συστήματος διανομῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν ἀνάγκη διατήρησης ὅχι μόνο βοηθητικῶν μηχανισμῶν ἀλλὰ καὶ κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν²².

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μὴ μισθωτὰ εἰσοδήματα, ἡ κατάσταση παρουσιάζεται σύνθετη. Τὸ πιὸ ἀπλὸ ἀφορᾷ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ τίς ὁποῖες ὁ πληροφοριοδότης μας σημειώνει: «Τὸ ὕψος τῶν ἐνοικίων ἔχει δεκαπλασιαστεῖ, πράγμα τὸ ὁποῖο, σ' ἓνα μικρὸ βαθμὸ, ἐπιτρέπει σὲ ὅσους ἔχουν εἰσοδήματα ἀπὸ ἀκίνητη περιουσία νὰ συνεχίζουν νὰ ζοῦν μὲ σχετικὴ ἄνεση». Τὸ συνεχίζουν νὰ ζοῦν εἶναι μᾶλλον σχετικὸ. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ εἰσοδήματα γνώρισαν μιὰ μεγάλη κρίση στὰ 1941-1942. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ὁ πληθωρισμός, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ οἰκονομικὴ ἀδυναμία μεγάλων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ στὴν δύσκολη αὐτὴ φάση, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνοικιοστάσιο ποῦ ἡ κατοικικὴ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἐπιβάλλει, εἶχαν γιὰ κάποιον διάστημα ἐξανεμίσει αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ εἰσοδήματα²³. Σημαντικὲς αὐξήσεις ἀποφασίστηκαν μόνο τὴν ἔνοιξη τοῦ 1943, μὲ τὴν ἀμβλυνση τῶν σκληρῶν συνθηκῶν. Ἦσως ὁ ἀριθμὸς τῶν 40.000 ἀκινήτων ποῦ ὑποστηρίζεται ὅτι ἀλλάξαν ἰδιοκτῆτη — στὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀθήνας — τὸν καιρὸ τῆς κρίσεως νὰ μὴν εἶναι ἀκριβῆς²⁴, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρόβλημα ἐκδηλώθηκε μὲ ιδιαίτερη ὀξύτητα.

22. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ τότε κλίμα ἡ περίπτωση τῆς ἀπεργίας τῶν ἀρτεργατῶν, τὸν Αὐγούστου τοῦ 1943. Παρὰ τίς ιδιαίτερα σκληρὲς τῆς δηλώσεις κατὰ τῶν ἀπεργῶν, ἡ κυβέρνηση Πάλλη δέχτηκε περίπου τὸ σύνολο τῶν αἰτημάτων τους ἀκόμα καὶ τὴν καταβολὴ σ' αὐτοὺς ἐνὸς ἔκτακτου δανείου 500.000 δραχμῶν κατὰ ἐργαζόμενο, τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ὁποῖου (ατοκοχρεωλυτικῶς) θὰ ἀναλάμβανε τὸ Ταμεῖο Ἀρτεργατῶν, δηλαδή ὁ συνδικαλιστικὸς συνεταιριστικὸς τους φορέας. Φυσικά, ὁ τελευταῖος, ἄσχετα ἀπὸ ποῖον πολιτικὰ ἐλεγχόταν, γινόταν ἔτσι ἐπίσημος συνομιλητῆς τῶν ἀρχῶν καὶ ἀγνωρισμένος μηχανισμός. Πβ. ἐφημ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 20 Αὐγούστου 1943.

23. Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη ἀγορὰ, πληθωρισμὸς καὶ βία στὴν οἰκονομία τῆς κατεχόμενης Ἑλλάδας», στὸ *Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 133. Ἀναφερόμενος στὸν Αὐγούστου τοῦ 1943 ὑπολογίζει ὅτι τὰ καλὰ ἀκίνητα πουλιώντουσαν στὸ 25% τῆς προπολεμικῆς τους ἀξίας καὶ τὰ μεσαῖα στὸ 6 ὡς 15%. Ἐπρόκειτο δηλαδή, ὅπως σημειώνει, «γιὰ κατάρρευση τῆς ἀξίας τῶν ἀκινήτων». Οἱ ὑπολογισμοὶ του, στηριγμένοι σὲ ἔγγραφα τοῦ O.S.S., μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν ὡς ὑπερβολικοί. Στὰ δελτία πωλήσεων τῶν μεσιτικῶν γραφείων ὅπως τοῦ I. Σωτηρόπουλου, ποῦ δημοσιεύοντουσαν στὸν τότε ἀθηναϊκὸ τύπο, οἱ τιμὲς τῶν ἀκινήτων εἶναι μᾶλλον δυσθεώρητες καὶ σίγουρα ἐπικαλοῦνται μιὰ ιδιαίτερα πλούσια πελατεία. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ καταβολὴ τοῦ τιμήματος τῆς ἀγορᾶς γινόταν μὲ ἐπιταγὲς προοδευτικὰ ἐξαργυρώσιμες μὲ ρυθμοὺς ὡς 50.000 τὴν ἐβδομάδα, μπερδεύει σημαντικὰ τίς συγκρίσεις σὲ καιροὺς καλπάζοντα πληθωρισμοῦ.

24. *Τὰ δίκαια τῶν ἐπὶ κατοχῆς πωλησάντων ἀκίνητα*, Ἀθήνα 1949, σ. 5. Ὁ ἀριθ-

Ἡ κερδοσκοπία μὲ χρυσό, χρεόγραφα ἢ ξένα χαρτονομίσματα ἦταν μιὰ ἄλλη πηγή πλούτου, στὰ ὅρια τῆς νομιμότητας καὶ τῆς παραδεκτῆς πρακτικῆς. Ὁ πληροφοριοδότης ἀναφέρεται ἰδιαίτερα στὴν πρώτη καὶ στὴν τρίτη περίπτωση: «αὐτοὶ ποὺ πλούτησαν στὴν Ἀθήνα εἶναι ὅσοι ἀγόρασαν ἔγκαιρα χρυσὰ νομίσματα. Στὴν παρούσα στιγμή, μία χρυσὴ λίρα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες — ὑποστηρίζει — ἑκατοντάδες χιλιάδες κυκλοφοροῦν, ἀξίζει 1.500.000 δραχμῆς. Μία χρυσὴ λίρα ἰσοδυναμεῖ μὲ τρεῖς χάρτινες λίρες». Παρακάτω δίνει πιὸ ἀναλυτικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀξία τῶν ξένων νομισμάτων. «...Στις 12 Νοεμβρίου 1943, τὸ χαρτονόμισμα τοῦ ἐνὸς δολλαρίου ἀξίζει 50.000 δραχμῆς, τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἀγγλικῆς λίρας 450/500.000 δραχμῆς καὶ τὸ τοῦ ἐνὸς ἐλβετικοῦ φράγκου 25.000 δραχμῆς. Ὅταν ὁ ἐρωτῶν παρατήρησε ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν λίρα καὶ στὸ δολλᾶριο ἦταν, καὶ παρέμενε σταθερὴ γιὰ μεγάλο διάστημα, στὰ 4,025 δολλάρια ἢ λίρα, καὶ ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ πληροφοριοδότη φαίνονται παράλογα, ὁ τελευταῖος ἔδωσε τὴν μᾶλλον ἐκπληκτικὴ ἐξήγηση ὅτι ἐνῶ οἱ Ἕλληνες προτιμοῦν δολλάρια ἀντὶ γιὰ λίρες, οἱ συναλλαγές στὰ πρῶτα εἶναι πολὺ σπάνιες ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες σὲ χάρτινες λίρες πολυάριθμες. Δὲν ἔδωσε περαιτέρω ἐξηγήσεις γιὰ αὐτὴν τὴν ἀναντιστοιχία ἀλλὰ ὁ ἐρωτῶν ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νὰ κυκλοφοροῦν καὶ στὴν Ἑλλάδα πλαστὰ χαρτονομίσματα δολλαρίου, ὅπως συμβαίνει στὴ Λισαβόνα καὶ ἄλλοι»²⁵.

Ἄν καὶ σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἡ ἀναζήτηση σταθεροῦ νομίσματος ἱκανοῦ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες γιὰ ἀποθησαύριση καὶ κεφαλοποίηση μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς τοῦ πληθωρισμοῦ ἦταν ἔντονη, οἱ σχετικὲς συναλλαγές ἀπέκτησαν σταθερὲς βάσεις καὶ σημεῖα ἀναφορᾶς μόνον στὶς περιόδους σχετικῆς σταθερότητας²⁶, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1942 ὡς περίπου τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ 1943²⁷. Στις προγενέστερες συνθήκες πανικοῦ οἱ διακυμάνσεις καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ ἀναλώσιμα ἀγαθὰ — λ.χ. λάδι — ἐμπόδιζαν τὴν παγίωση σταθερῶν σχέσεων. Στὸν τομέα αὐτὸ τὸ 1943 δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔρθῃ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χαρακτῆρα του. Στὴν διάρκειά του οἱ συναλλαγές ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὲς καὶ οἱ μεταβολὲς ἀποτελέσματα εἰδήσεων ἀπὸ τὰ πολεμικὰ

μὲς τῶν 43.000 ἀκινήτων πωληθέντων στὴν περίοδο τῆς κατοχῆς στὴν περιφέρεια πρωτεύουσας, προέρχεται ἀπὸ ἔρευνα στὰ Ὑποθηκοφυλακεῖα Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς.

25. Συνέντευξη, σ. 5, παράγραφοι 13-14.

26. Σχετικὰ μὲ τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς «σταθερότητας», βλ. Δημήτριος Δεληβάνης, *Ἡ δραχμὴ ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου 1939 μέχρι τῆς νομισματικῆς διαρρομῆς τῆς 25ης Ἰανουαρίου 1946*, Ἀθῆναι, Παπαζήσης, 1946, σ. 79 κ.έ., κεφάλαιο, «ἡ ἀπότομος βελτίωσις». Ἡ βελτίωσις ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴν ἐξομάλυνση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ζήτηση καὶ στὴν διάθεση προϊόντων πρώτης ἀνάγκης στὶς πόλεις μετὰ ἀπὸ τὴν παγίωση τῶν ἀποστολῶν τοῦ Διεθνoῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

27. Ἰδιαίτερα μετὰ τὴν κρίση τῆς κερδοσκοπίας τοῦ Νοεμβρίου 1942 ποὺ ἔδειξε καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ παιγνιδιοῦ αὐτοῦ.

μέτωπα παρὰ ἀποτέλεσμα ἄμεσων ἀπειλῶν. Οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας προσδοκίαις ἦταν οἱ κυριώτεροι παράγοντες μεταβολῆς τῶν νομισματικῶν σχέσεων. Στὴν οὐσία ἐπρόκειτο γιὰ ἐκτίμηση τῶν ὀρίων αὐτοῦ τοῦ ἰδιότυπου κατοχικοῦ τρόπου οἰκονομικῆς δραστηριότητας καὶ προετοιμασία γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὴν ὀμαλότητα.

Στὶς καθημερινὲς ἀγοραπωλησίες, στὶς πόλεις, ἡ δραχμὴ εἶχε φυσικὰ σημαντικὸ λόγος. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια εἶχε τὸν ρόλο τῆς σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῶν συναλλαγῶν, σ' ἐκεῖνο τῶν δημόσιων διανομῶν ἢ τῶν ἀγοραπωλησιῶν μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἔνωση, μεσάζοντα στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἀνάμεσα στὸν καταναλωτὴ καὶ στοὺς κρατικoὺς φορεῖς. Ἡ ἐξασφάλιση ἑνὸς πρόσθετου δοχείου λαδιοῦ μὲ ἓνα ταξίδι στὴν ἐπαρχία λόγος χάρη, δὲν ἦταν πιθανὸ νὰ γινόταν μὲ πληρωμὴ σὲ χρῆμα, ἂν καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῶν διανομῶν εἶχε μερικῶς ἀποκαταστήσει τὸ κύρος τῆς δραχμῆς σὲ λίγες ἀπὸ τίς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸ 1943 ἦταν ἔτος ἐράνων γιὰ στήριξη τοῦ ἀντάρτικου καὶ τῆς ἀπελευθερωτικῆς δραστηριότητας στὴν ὑπαιθρο. Τὰ χρηματικὰ ποσὰ ποὺ συγκεντρωνόντουσαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ἔπαιρναν τὸν δρόμο τοῦ βουνοῦ γιὰ νὰ στηρίζουν τίς ἐνοπλές ὀργανώσεις, πιστοποιοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ εἰδῶν ποὺ μόνον μὲ δραχμὲς μποροῦσαν νὰ ἀποκτηθοῦν — φάρμακα γιὰ παράδειγμα — καὶ τὴν μερικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κύρους τοῦ χαρτονομίσματος. Μερικοὺς μῆνες νωρίτερα, στὴν αἰχμὴ τῆς ἐπισιτιστικῆς κρίσεως, ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1942 περίπου, τὸ χαρτονόμισμα ἦταν ὀλοκληρωτικὰ ἀνεπιθύμητο στὸν ἀγροτικὸ χῶρο. Δὲν στηριζόταν τότε στὸν καινοφανῆ «πλοῦτο» ποὺ ἡ βοήθεια τῶν Διεθνῶν ὀργανισμῶν ἔριξε στὴν πλάστιγγα τῶν συναλλαγῶν πόλεων καὶ ὑπαιθρου. Στὸν τομέα αὐτὸ ἡ προσκόλληση τοῦ πληροφοριοδότη μας στὴν ἐντύπωση ὅτι, «...ἡ δραχμὴ καθεαυτὴ δὲν ἔχει πραγματικὴ ἀξία, ἐπειδὴ τὸ νομισματικὸ χάος ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμα στὴν Ἑλλάδα, οἱ μηχανὲς τοῦ νομισματοκοπείου δουλεύουν μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα καὶ ἡ ἀξία τῆς μεταβάλλεται ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα» (γαλλικὰ στὸ κείμενο, «le cahot monétaire est arrivé à son comble en Grèce; la machine à billets tourne à une vitesse étourdissante»)²⁸ ἔχει σχετικὴ μόνον σημασία παρόλο ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς οἱ ἐνδείξεις τοῦ πληθωρισμοῦ.

Ἐπιπλέον βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ οἰκονομικὴ πρακτικὴ ἰδιαίτερα συντηρητικὴ στὸ καταναλωτικὸ τῆς σκέλος. Ἡ προμήθεια ρουχισμοῦ δίνει τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν προσαρμογῶν. «...Ἡ παραγωγή ρουχισμοῦ πρακτικὰ σταμάτησε καὶ στὴ χώρα δὲν παράγονται πλέον ροῦχα γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ ἐξαιτίας τῆς ὀλικῆς ἀπουσίας πρώτων ὑλῶν. Ἐνα ἀνδρικό κουστούμι ἀπὸ ἑλληνικὸ ὕφασμα, μιᾶς λογικῆς ἂν καὶ ὅχι ἄριστης ποιότητας, μπορεῖ νὰ ἀγοραστεῖ στὴν μαύρη ἀγορὰ μὲ 2.500.000 δραχμὲς ποὺ ἰσοδυνα-

28. Συνέντευξη, σ. 5, παράγραφος 13.

μεϊ με λιγότερο από δύο χρυσές λίρες ή, στο Λονδίνο, με περίπου τέσσερις χάρτινες. Ένας εργαζόμενος είναι αδύνατο να αποκτήσει ρούχα στις τιμές αυτές και θα τὰ αναζητήσει σε όσα παλαιά, “δεύτερο χέρι”, πωλούν οι πλέον ευκατάστατοι. Σ’ αυτήν την κατηγορία ένα κουστούμι αφού επισκευαστεί, καθαριστεί και πιθανότατα γυρίσει τὸ μέσα έξω, μπορεί να αγοραστεί για 400/500.000 δραχμές. Ένα πουκάμισο κοστίζει 120.000 δραχμές, οι κάλτσες 40.000 δραχμές τὸ ζευγάρι, μιὰ γραβάτα 10/15.000 δραχμές ἐνῶ τὰ παπούτσια ὅταν εἶναι μερικῶς κατασκευασμένα ἀπὸ ὑλικά “Ersatz” (συνθετικά ὑποκατάστατα) κοστίζουν 600.000, ἐνῶ ὅταν εἶναι ὀλόκληρα ἀπὸ τέτοια ὑλικά πέφτουν στὶς 350.000...»²⁹. Προφανῶς, παρὰ τις ὅποιες ἐφευρετικότητες οἱ σχετικές συναλλαγές δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι παρὰ σπάνιες ὡς ἀνύπαρκτες γιὰ σημαντικά τμήματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πληθυσμοῦ.

Γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὶς ἀφετηρίες μας, ἄς κοιτάξουμε αὐτὸ τὸ 1943 ἢ, τουλάχιστον τὸ πρῶτο του ἐξάμηνου, ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιά. Στὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου οἱ ἀντάρτες στὰ βουνὰ ἦταν μερικές δεκάδες, σχετικά διάσπαρτοι καὶ συχνὰ μεμονωμένοι. Οἱ «ἐκατονταρχίες» τῆς χωροφυλακῆς, τὰ ἀποσπάσματά της, οἱ Ἴταλοι καραμπινιέροι, διατηροῦσαν τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν ὄρεινῶν σταθμῶν ἢ φυλακίων τους καὶ διέσχιζαν χωρὶς ιδιαίτερους κινδύνους τις περισσότερες ἀπὸ τις ἀπομονωμένες περιοχές. Περιοχές «Ἐλεύθερης Ἑλλάδας» δὲν ὑπῆρχαν κάτω ἀπὸ αυτές τις συνθῆκες καὶ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας τοῦ ἐπίσημου κράτους στὶς ὄρεινές ζῶνες προερχόταν μόνο ἀπὸ τὴν γενικευμένη ἀνασφάλεια, ἀπὸ τὴν ὀλοένα καὶ πιὸ ἐντονη ἐγκληματικότητα, ἀπὸ τις ληστρικές πρακτικές καὶ τὴν ἀναρχία.

Λίγους μῆνες μετά, πρὶν ἀκόμα μποῦμε στὸ καλοκαίρι τοῦ 1943, ἡ «Ἐλεύθερη Ἑλλάδα» ἦταν μιὰ καταπληκτικὴ πραγματικότητα, τὴν διαφέντευαν χιλιάδες ἔνοπλοι ἀντάρτες, τὴν διοικοῦσαν πλῆθος συμβούλια καὶ οἱ μηχανισμοὶ ποὺ ἐκεῖ ἀναπτύχθηκαν εἶχαν ἐμπεδώσει τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν τάξη, τουλάχιστον σὲ σχέση με τοὺς ἐσωτερικοὺς παράγοντες διαταραχῆς τους. Ὅπως ἔδειξαν οἱ συγκρούσεις στὸν Φαρδύκαμπο ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν Ἰταλικῶν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἰουνίου, ἐπρόκειτο ἤδη γιὰ μιὰ ὄντοτητα ἱκανὴ νὰ ἀναμετρηθεῖ με τις «ἐπίσημες» ἀρχές καὶ τὰ κατοχικά στηρίγματά τους. Μιὰ ραγδαία μετατροπὴ τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν ὄρων.

Τὴν ἴδια στιγμὴ, στὶς πόλεις, στὴν Ἀθήνα ἰδιαίτερα, ἡ σιωπὴ τοῦ χειμῶνα 1941-1942, οἱ «κλαδικές» περίπου κινητοποιήσεις τοῦ 1942 ἔδωσαν τὴ θέση τους σὲ ἐκδηλώσεις ἀμφισβήτησης τῆς κατοχικῆς ἐξουσίας ὅπως ἐκεῖνες τῆς 25ης Μαρτίου 1943 ἢ οἱ κατὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστράτευσης. Ἡ ἀμφισβήτηση ἔπαψε νὰ εἶναι ἀμυντικὴ, δεμένη με τὴν ἐπιβίωση. Ἐγινε πολιτικὴ καὶ σχετίστηκε με τὴν μελλοντικὴ μορφή τῆς χώρας. Οἱ πολιτικὲς ὄργα-

29. Συνέντευξη, σ. 6, παράγραφος 16.

νώσεις, ιδιαίτερα οἱ κοινωνικά ἀνατρεπτικές, ἄρχισαν νὰ στρατολογοῦν μὲ ἐκρηκτικὸς ρυθμὸς ἀναγκάζοντας τὴν κυβέρνησις σὲ σπασμωδικὰ μέτρα ὅπως ἡ ἀπαγόρευσις τῶν... πάρτυ³⁰! Τὸ ἐρώτημα ποῦ εὐλόγη προκύπτει ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὰ προηγούμενα εἶναι τὸ πῶς ταιριάζει, πῶς ἐπικοινωνεῖ, ἡ γενικὴ βελτίωσις τῶν συνθηκῶν, ἡ περιγραφόμενη στὴν μαρτυρία μας καὶ ἡ διαγραφόμενη σὲ πλῆθος ἄλλες ἐνδείξεις μὲ αὐτὴν τὴν γενικὴ ἐκρηξίη ποῦ ξέσπασε στὴν ὕπαιθρο — μὲ ἔντασι καὶ διάρκειαν — καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα, ὡς τὸ φθινόπωρον τουλάχιστον, καὶ στὶς πόλεις, στὴν πρωτεύουσα Ἀθήνα κυρίως.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ μία ὑπόθεσις ποῦ μόνον νὰ θίξουμε μποροῦμε ἐδῶ, καθὼς ἡ ἀναλυτικὴ τῆς ἐξέτασις θὰ ἀπαιτοῦσε χωρὸν καὶ συσχετισμοὺς πολὺ εὐρύτερους ἀπὸ ἐκείνους ἐνὸς μεμονωμένου ἄρθρου. Ἡ σχετικὴ εὐμάρεια τοῦ 1943 δὲν ἀναζωογονεῖ μόνον τὶς πόλεις καὶ τὶς δραστηριότητές τους, δὲν ἀνεβάζει μόνον τὸν γενικὸ δείκτη αἰσιοδοξίας τῶν ἀνθρώπων τους. Ἀναζωογονεῖ καὶ ἐνισχύει καὶ τοὺς μηχανισμοὺς ποῦ στηρίζονται πάνω τους, τὸ κατοχικὸ κράτος τῆς Ἀθήνας δηλαδὴ καὶ τοὺς μηχανισμοὺς του. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπόπειρά του νὰ ἀνακτήσῃ τὶς χαμένες του θέσεις, τὸ χαμένο του κύρος καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὸν ἔλεγχον καὶ στὴν διαχείρισιν τῶν συναλλαγῶν ποῦ προκαλεῖ τὴν κοινωνικὴ ἀντίδρασις καὶ ἐκρηξίη.

Τὸ ἐπίσημον Κράτος εἶχε ἐξαρθρωθεῖ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κρίσεων μηνῶν τοῦ 1941-1942. Ἡ ἀποτυχία του στὴν συγκέντρωσιν καὶ στὴν ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν του διανομὴ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, σὲ συνδυασμὸν μὲ τὴν ἀδυναμία τῶν κατοχικῶν δυνάμεων νὰ τὸ συνδράμουν, εἶχε ὑποκαταστήσει τοὺς μηχανισμοὺς του μὲ ἓνα κράμα ἰδιωτικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ ὀργανωτικῶν αὐτοσχεδιασμῶν καὶ συχνά, ὁ ἴδιος ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς, μπροστὰ στὴν διαγραφόμενη τραγωδίαν ὑπέθαλπε καὶ ἀνεχόταν. Ἡ γενικευμένη ἀνθρώπινη κινητικότητις καὶ τὰ δίκτυα ποῦ κτίστηκαν μαζὶ τῆς ἦταν φυσικὰ ἀπὸ ἐχθρικὰ ὡς ἀδιάφορα ὡς πρὸς τὶς ἐπίσημες ἀρχές ποῦ ἐνῶ ἐλάχιστα βοηθοῦσαν, ἔκαναν συχνὰς ἀπόπειρας νὰ ἐλέγξουν τὶς κινήσεις αὐτές.

Στὴν Ἀθήναν ιδιαίτερα οἱ πρωτοβουλίες καὶ οἱ ἀνάγκαις ἔθρεψαν κάθε εἶδους ὀργανωτικὸν σχῆμα — ἐνωσις, ἐπιτροπὴ, συνεταιρισμὸς, ἀδελφότητα, σωματεῖον, ταμεῖον, κλπ. — ποῦ μποροῦσε νὰ ἐκτελέσει αὐτὸ ποῦ οἱ Ἀρχές ἀδυνατοῦσαν νὰ πετύχουν: τὴν ἐξέδραση τροφίμων στὴν ἐπαρχίαν καὶ τὴν διανομὴν τους στὶς πόλεις. Ὅπως, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις, νομιμοποιήθηκε προοδευτικὰ ἡ ἀτομικὴ μεταφορὰ τροφίμων — ἡ πρώτη μορφή «μαύρης ἀγορᾶς» — ἔτσι καὶ παράλληλα παγιώθηκε αὐτὸ τὸ πολύπλοκον ὀργανωτικὸν ὑπόβαθρον τῶν τραγικῶν ἡμερῶν. Ὅσο οἱ ἐπίσημοι Ἀρχές, τὸ Κράτος τῶν Ἀθηναίων, ἀδυνατοῦσε νὰ πετύχῃ τὴν συγκέντρωσιν τῶν προϊόντων, τὴν μεταφορὰν τους στὶς πόλεις καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς διανομῆς τους ἐκεῖ, τόσο τὰ παράλληλα αὐτὰ

30. Ἐφημ. Ἐλευθέρον Βῆμα.

δίχτυα εϋημεροῦσαν. Ἀκόμα περισσότερο, οἱ παραγωγοὶ ἐνωϊθαν νὰ ἐλέγχουν τὴν διάθεση τῶν προϊόντων τους καὶ νὰ ἀποφεύγουν, μέσα ἀπὸ τὴν ἀπειθείας συναλλαγὴ μὲ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, τὴν διάθεση τοῦ προϊόντος τους στὶς ἀρχὲς στὴ βᾶση τῆς ἀπαράδεκτης «ὕποχρεωτικῆς τιμῆς τῆς συγκέντρωσης» — πραγματικὰ ἀμελητέας στὶς τότε συνθήκες³¹. Ὅσο κι ἂν ἡ ὅλη διαδικασία ἄφηνε ὑπερβολικὰ ἔκθετους τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων ἀπέναντι στοὺς παραγωγούς, τὸ Κράτος καὶ στὴν πόλη καὶ στὴν ὑπαιθρο παρουσιαζόταν ὡς ἀδιάφορο καὶ ἐχθρικό. Ἀρπαγὰς τῆς παραγωγῆς στὴν μία περίπτωση, ἄχρηστο κι ἐνοχλητικὸ ἐμπόδιο στὴν ἄλλη.

Τὰ πράγματα ἄλλαξαν μὲ τὴν ἀφίξη τῆς ἐπισιτιστικῆς βοήθειας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τὰ σιτηρά, τὰ ἄλευρα, τὰ ὕσπρια, τὰ φάρμακα, ἡ ζάχαρη, τὸ γάλα-σκόνη τῶν βρεφῶν, παραδίδονταν στὶς πόλεις καὶ ἡ διαχείρισή τους γινόταν ἀπὸ συναλλασσόμενους μὲ τὶς ἐπίσημες ἀρχὲς ὀργανισμούς. Τὸ Κράτος τῆς Ἀθήνας ἀπέκτησε τὸν ἔλεγχο σημαντικῶν ἀγαθῶν, ἄρα ὑπόσταση, ἄρα δυνατότητα ἀσκησης πολιτικῆς. Οἱ βίαιες ἀναμετρήσεις τὴν ἄνοιξη τοῦ 1943 στὶς πόλεις, παγίωσαν τὴν κεντρικὴ θέση τοῦ κατοχικοῦ Κράτους στὸν ἔλεγχο καὶ στὴν διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Ἐνῶ δηλαδὴ στὸ ἄμεσο παρελθόν, πρὶν τὴν ἀφίξη τῆς βοήθειας, ἐνώσεις καὶ ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις ἔπρεπε νὰ διαπραγματευθοῦν μὲ τοὺς παραγωγούς καὶ τοὺς συνεταιρισμούς τους, τώρα, γιὰ νὰ ἔχουν μερίδιο στὸν νέο πλοῦτο, ἔπρεπε ν' ἀπειθουθοῦν στὶς Ἀρχές. Μέσα ἀπὸ τὴν βιαιότητα τῶν συγκρούσεων καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις οἱ σχέσεις ὀδηγήθηκαν σὲ συμβιβασμούς. Οἱ κάθε εἶδους ἐνώσεις καὶ ὀργανωτικὲς μορφοποιήσεις τῶν ἐργαζόμενων ἀστῶν διατήρησαν σημαντικὴ θέση στὶς διανομές, ἕνα σημαντικό ποσοστὸ τῶν εἰσαγόμενων ἀγαθῶν διανεμόταν μέσα ἀπὸ τὶς δικές τους ὀργανωτικὲς δομές, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ πλησιάσουν στὸν κεντρικὸ ἔλεγχο τοῦ συστήματος παρὰ τὶς φιλοδοξίες τοῦ ΕΑΜ.

Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς ἐπέτρεψε στὴν κυβέρνηση τὴν ὀργάνωση τῆς ἀντεπίθεσης πρὸς τὸν χῶρο τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, πρὸς τὴν ὑπαιθρο³². Τὸ

31. Πολὺ περισσότερο ἂν συγκρίνουμε τὴν «ἐπίσημη» αὐτὴ τιμὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ προϊόντος στὴν μαύρη ἀγορὰ καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι, στὰ 1942, τὸ ἀντίτιμο τῆς ἀξίας τῶν «ἐπισήμως ἀγοραζομένων» προϊόντων (παρακράτημα) δινόταν στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ του σὲ ἔντοκα γραμμάτια τοῦ δημοσίου ἐπιτοκίου 4% ἐτησίως!

32. Οἱ σὲ βᾶρος τῶν κατοικίων τῆς ὑπαιθρου ἐπιπτώσεις τῶν νέων οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δεδομένων καὶ ἡ ὑποβάθμιση τῆς προνομιακῆς θέσης ποὺ αὐτοὶ εἶχαν ἀποκτήσει στὴν πρώτη φάση τῆς κατοχῆς στὶς συναλλαγές τους μὲ τὶς πόλεις ἐπισημαίνονται καὶ στὴν ἀνάλυση τοῦ Δημ. Δελιβάνη, *Ἡ δραχμὴ...*, ὅ.π., σ. 80: «Εἰς τὴν κατανομήν τοῦ κατὰ τ' ἀνωτέρω ἐν συνόλῳ μὴ μεταβληθέντος οὐσιωδῶς ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἐπῆλθεν ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1942 μέχρι τοῦ Ἀπριλίου 1943 μεταβολὴ πρὸς ὄφελος τῶν κατοικίων τῶν πόλεων καὶ πρὸς βλάβην τῶν τῆς ὑπαιθρου...» ἀλλὰ καὶ στὶς πόλεις, «...εἰς τὰ ἀστικά κέντρα ἐξηκολούθησε σημειουμένη ἡ πλεονεκτικὴ θέσις τῶν ἐξυπηρετούντων τὸν

αἴτημα τῆς συγκέντρωσης - παρακρατήματος ἐπανῆλθε, οἱ μεσάζοντες, οἱ μαυραγορίτες περιορίστηκαν στοὺς ἔχοντες στενὲς σχέσεις μὲ τὶς Ἀρχές καὶ τὶς δυνάμεις κατοχῆς, περιορίζοντας δυναμικὰ τοὺς ἄλλους³³. Καὶ τέλος, τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας ἀνέλαβαν νὰ στηρίζουν αὐτὴν τὴν πολιτικὴ ἐπανεξέλιξη τῆς ὑπαίθρου στὸν κεντρικὸ ἔλεγχο χρησιμοποιώντας πιὸ πειστικὰ μέσα³⁴. Ὁ ἐμφύλιος ξέσπασε ὡς πιστοποιήση τῶν νέων ἱκανοτήτων τοῦ κατοχικοῦ κράτους. Καὶ ριζοσπαστικοποιώντας τὰ πράγματα ὡς τὶς ἔσχατὲς τους συνέπειες, τὴν ἀναμέτρηση γιὰ τὴν κεντρικὴ πολιτικὴ ἐξουσία.

ἐχθρὸν καὶ τῶν μεταπρατῶν ἐν γένει ἔναντι τῆς τῶν πάσης φύσεως μισθωτῶν, συνταξιούχων καὶ εἰσοδηματιῶν...».

33. Ἀπὸ τὸ 1942 καὶ μετὰ ἡ μαύρη ἀγορὰ περιορίστηκε προοδευτικὰ σὲ κοινωνικὸ εὖρος, ἔγινε δραστηριότητα δεμένη μὲ μικρὸ τμῆμα τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, προνομιούχο καὶ προπαντὸς μὲ ἰσχυρὲς διασυνδέσεις μὲ τὰ μέλη τῶν δυνάμεων κατοχῆς. Παράλληλα ἡ παρουσία τῶν τελευταίων στὶς δραστηριότητες αὐτὲς γινόταν προοδευτικὰ κάτω παραπάνω ἀπὸ ἐμφανῆς. Πβ. FO 371/37211 (1943) R. 113/13/19. P.W. E. Weekly directive for B.B.C. Greek Services, January 29, 1943. FO 371/37211 (1943) R. 1318/13/19 κλπ. κλπ.

34. Στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια κατοχῆς...*, ὅ.π., σ. 370 παρατηρεῖ στὶς 14 Ἰουνίου 1943, καθὼς τὰ πολεμικὰ μέτρα διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ γίνονται γνωστὴ ἡ συγκρότηση εὐζωνικῶν Ταγμάτων γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς ὑπαίθρου: «Μὰ δὲν εἶναι τόσο τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὰ ἐπισιτιστικὰ ποὺ πρόκειται νὰ ἀποτελέσουν τὴν κύρια ἀποστολὴ τῆς νέας κυβέρνησης. Λίγες μέρες μετὰ τὸν διορισμὸ του ὡς πρωθυπουργοῦ, ὁ Γιάννης Ράλλης διορίστηκε καὶ ὑπουργὸς τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Τέτοιο «ὑπουργεῖο» ὑπῆρχε ἀπαρχῆς. Μὰ ὁ βλάξ πρόκειται τώρα νὰ συντρίψει τὸ ἀντάρτικο! Ἀκολούθησαν διάφορα οἰκονομικὰ μέτρα δρακόντεια, ὅπως ὁ Ν. 62 τῆς 7/5 περὶ Συστάσεως Ἐκτάκτων Στρατοδικείων Ἀσφαλείας, ποὺ τὰ ἄρθρα του... ἐπιβάλλουν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου σὲ διάφορες παραβάσεις κάθε εἶδους... κλπ.». Στὶς 20 Ἰουνίου (σ. 382) προβλέπει: «...Προχωροῦμε ἀσυγκράτητα πρὸς τὴν ἀλληλοσφαγὴ, τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται μιὰ ἐλπίδα νὰ ἐλευθερωθῶμε...».